

ВЛАСЕНКО В.М.

**С.В.БОРОДАЄВСЬКИЙ ПРО ВЗАЄМВІДНОСИНИ
ЗЕМСТВ І КООПЕРАЦІЇ
(до 135-ліття з дня народження вченого)**

Статтю присвячено Сергію Васильовичу Бородаєвському - теоретику і практику кооперативного руху, державному діячу, який розглядав проблеми взаємовідносин земств і кооперативів на тлі розвитку кооперації.

У 60-70-ті рр. XIX ст. в Росії було здійснено низку реформ, які відкрили шлях капіталістичній перебудові країни. Важливе місце серед них займали реформи органів місцевого самоврядування, зокрема, земська. Земства відіграли важливу роль у суспільно-політичному й економічному житті Росії взагалі й України зокрема другої половини XIX - початку XX ст. У 60-ті рр. XIX ст. в країні виникли перші кооперативи - споживчі й ощадно-позичкові товариства, сироварні і кустарно-промислові артілі. З самого початку свого виникнення земства розглядали кооперацію як один з головних засобів підвищення рівня сільськогосподарського виробництва, зміцнення селянських господарств.

Протягом кількох десятиліть взаємовідносини земств і кооперації змінювалися, набували нових форм. Ця проблема знайшла певне відображення у вітчизняній історіографії.

Значне місце питанню впливу земств на розвиток кооперації приділяли земські діячі О.Васильчиков, Б.Веселовський, Є.Гордієнко, С.Маслов, П.Соколовський, В.Хіжняков¹. Відносини земств з кооперацією розглядалися у дослідженнях діячів кооперації О.Анциферова, П.Височанського, І.Витановича, А.Меркулова, І.Подольського, С.Прокоповича, В.Тотоміанца, М.Хейсіна, Є.Шевченка² та інших. У пострадянській історіографії в тій чи іншій мірі зазначене питання висвітлювалося у роботах А.Кореліна, В.Марочки, В.Половця, В.Власенка³. Поза увагою дослідників залишається питання висвітлення проблеми взаємовідносин земств і кооперації у науковій спадщині окремих діячів кооперативного руху. До таких належить відомий історик і практик кооперації, діяч міжнародного кооперативного руху, викладач кількох вітчизняних та європейських вищих шкіл Сергій Васильович Бородаєвський (1870-1942). Його науковий доробок складає понад 500 наукових і публіцистичних праць, кілька монографій та підручників, надрукованих у 22 країнах світу. Тому інтерес автора цього дослідження зосереджений не на біографії вченого, що вже знайшла відображення в історичній літературі⁴, а, насамперед, на поглядах Бородаєвського щодо проблеми взаємовідносин між земськими органами самоврядування та кооперативами у другій половині XIX - на початку XX ст.

Громадська і наукова діяльність дворянина, економіста, журналіста, члена Центрального Комітету Управління у справах дрібного кредиту, директора департаменту торгівлі Міністерства торгівлі і промисловості,

Власенко Валерій Миколайович - кандидат історичних наук, доцент, завідувачий кафедрою історії Сумського державного університету.

учасника всеросійських і міжнародних кооперативних з'їздів, товариша міністра торгу і промисловості в уряді П.Скоропадського представляє інтерес для вітчизняної історіографії.

Джерелами автору слугували, перш за все, роботи С.Бородаєвського *“Кооперация, земство и кустарная промышленность”* (СПб., 1913), *“Сборник по мелкому кредиту”* (5-е видання, СПб., 1913), *“История кооперации”* (Прага, 1925), *“Теория и практика кооперативного кредиту”* (Подебради, 1925), документи і матеріали всеросійських кооперативних, сільськогосподарських, кустарних з'їздів, з'їздів представників установ дрібного кредиту, архівні матеріали, преса тих часів.

Випускник юридичного факультету Харківського університету, Бородаєвський, переїхавши до Петербурга, невдовзі опублікував першу свою наукову працю у галузі юриспруденції в поважному столичному журналі *“Русское богатство”*⁵. Але зустріч з відомим кооператором Олександром Беретті⁶ призвела до зміни наукових інтересів Сергія Васильовича. Він зацікавився кооперацією. Почав працювати у Санкт-Петербурзькому відділенні Комітету щодо сільських ощадно-позичкових і промислових товариств, що виконував функції наукового, організаційного і методичного центру з розвитку різних видів кооперації в країні. Бородаєвський спочатку став секретарем, а потім і головою (першого) відділу установ дрібного кредиту цієї організації. На засіданнях відділення виголошував доповіді, зокрема, *“Союзи установ дрібного кредиту і земські каси дрібного кредиту”*, *“Центральна каса земського кредиту”*⁷, в яких торкався проблеми взаємовідносин земств і кооперації, земських кас і кооперативних об'єднань.

Одночасно він працював на різних посадах у Міністерстві фінансів, IX відділі інспекції Державного банку, який очолював Беретті, брав участь у роботі Особливої наради щодо потреб сільськогосподарської промисловості під головуванням С.Вітте. Саме на початку XX ст. з'являються його праці з історії та практики кооперації, в тому числі і французькою мовою, в яких побіжно звертається увага і на роль земств у розвитку кооперативного руху⁸.

Законодавче забезпечення діяльності земств у справі сприяння розвитку кредитної кооперації відображено у найбільш відомому свого часу в Росії *“Сборнике по мелкому кредиту”*, укладачем якого був Бородаєвський. До цього збірника увійшли законодавчі акти - *“Положення про установи дрібного кредиту”* 1904 р., закони 1905, 1906 і 1910 рр., що доповнювали *“Положення”*, а також нормативно-правові документи щодо діяльності кооперативів, державних установ і земств, які опікувалися кредитною кооперацією. Книга містить коментарі і практичні поради відомого кооператора. Про популярність і необхідність цього збірника для земських діячів і кооператорів свідчить те, що у дореволюційний період відбулося 6 видань книги⁹.

Бородаєвський був активним учасником міжнародних, всеросійських і регіональних кооперативних, сільськогосподарських і кустарних з'їздів, входив до складу їх керівних органів, виголошував доповіді, в яких звертав увагу на проблеми у взаємовідносинах земств і кооперативів, земств і кустарів. Так, на II Всеросійському з'їзді діячів з кустарної промисловості, що відбувся в лютому 1910 р. у Петербурзі, Сергій Васильович зробив доповіді *“Кустарна*

промисловість і земство”, “*Кооперація серед кустарів*”. Вчений наголосив на необхідності прийняття нового кооперативного законодавства, сприяння земств утворенню союзів кооперативів, надання земськими касами кредиту виключно кооперативам, а не окремим особам¹⁰. На I Всеросійському з’їзді діячів дрібного кредиту і сільськогосподарської кооперації (Петербург, 1912 р.) Бородаєвський виніс на розгляд учасників “*Законопроект про кооперативні товариства*”, представляючи, так би мовити, державницьку позицію щодо кооперативного руху. Кооператори, закидаючи йому просування у проєкті положень про надмірну роль державних установ у справі поширення кооперації, визнавали його численні зауваження слухними і доречними¹¹.

На III Всеросійському кустарному з’їзді (Москва, 1913 р.) виголосив ґрунтовну доповідь “*Кооперація, земство и кустарна промисловість*”, яка того ж року у дещо розширеному варіанті вийшла окремою книгою. Сергій Васильович наполягав на більш планомірному сприянні кустарній промисловості з боку земств, особливо через земські каси дрібного кредиту або кредитні кооперативи, відкритті Центральної каси дрібного кредиту, яка б покращила грошовий ресурс земських кас. У зв’язку з виникненням і поширенням союзів кредитних кооперативів вчений пропонував дещо змінити характер діяльності земських кас. Замість сприяння кредитним товариствам земствам слід приділити більше уваги іншим видам кооперації – споживчим, виробничим, сільськогосподарським товариствам, кустарним артілям, які на той час майже цілком були позбавлені кредиту¹².

Найбільш відомою у творчому доробку Бородаєвського була його праця “*Історія кооперації*”, що вийшла 1925 р. у Празі заходами Українського громадського видавничого фонду. За обсягом поданої інформації та широтою охоплення матеріалу в середині 20-х рр. ХХ ст. ця книга не мала аналогів у світі. Сергій Васильович проаналізував розвиток кооперації у понад 40 країнах світу. Знання європейських мов дало йому можливість порівняти кооперативне законодавство й організаційний досвід кооперативних установ багатьох країн світу. Окремі розділи книги присвячені розвитку кооперативного руху в Америці, Азії й Африці та міжнародним кооперативним об’єднанням. Як зазначав у рецензії на книгу відомий громадський діяч, професор Українського вільного університету в Празі Олександр Мицюк, вона є “*не тільки новою і єдиною в своїм роді в українській літературі, але доки ще не маючою прикладу і в світовій кооперативній літературі*”¹³.

Значну увагу в книзі приділено історії кооперації в Росії та Україні. В окремому розділі йдеться про виникнення і розвиток найбільш поширеної і матеріально потужної кредитної кооперації. Автор показав еволюцію законодавства щодо установ дрібного кредиту, проаналізував роль земств у відкритті, фінансуванні та контролі ощадно-позичкових і кредитних товариств, створенні власних кредитних інституцій - земських кас дрібного кредиту.

У розділі “*Кооперативний кредит і земства*” Бородаєвський визначив основні етапи у взаємовідносинах земств і кооперативів. Найбільшу зацікавленість кредитною кооперацією земства виявили у перші 10 років після вступу їх на цей шлях, а особливо у 1872-1877 рр. Це час, коли земства

захоплювалися ощадно-позичковими товариствами і покладали на них великі надії у справі підтримки господарств дрібних товаровиробників. У згадане п'ятиріччя в Росії було засновано понад 900 таких товариств, більшість з яких з'явилася завдяки ініціативі і матеріальній підтримці різних земств, зокрема, Новгородського, Рязанського, Петербурзького, Псковського, Тульського та інших¹⁴. Саме в цей період органами місцевого самоврядування була витрачена більша частина з тих 450 тис. карбованців, які земства виділили ощадно-позичковим товариствам у XIX ст.¹⁵

Проте, відзначаючи важливу роль органів самоврядування та окремих її діячів (князь О. Васильчиков, С. Лугінін, О. Яковлев) у поширенні кредитної кооперації взагалі, Бородаєвський стверджує, що було б помилкою пов'язувати розвиток цього виду кооперації у XIX ст. виключно із земствами. За винятком окремих земств, органи місцевого самоврядування виявили мало зацікавленості до кооперації за перші 20 років її існування. Сергій Васильович визначив основні причини цього явища. По-перше, більшість земств не уявляло собі значення кредитної кооперації для населення, по-друге, деякі земства просто не вірили у життєздатність кредитних кооперативів у тогочасних російських умовах, по-третє, чимало земських діячів не розуміли не тільки суті ощадно-позичкових товариств, але і необхідних чинників для їх розвитку. Таке байдуже ставлення земств до кооперації пояснювалося частково відсутністю у них компетентних в цій галузі фахівців, що мало подвійний негативний наслідок. З одного боку, ті товариства, що були засновані земствами, але залишилися без їх керівництва, швидко припиняли свою діяльність. З другого боку, самі факти закриття товариств доводили іншим земствам непрактичність, а то й недоцільність створення кооперативів. А з 80-х рр. XIX ст. переважна частина земств майже цілковито перестала цікавитися кооперативним кредитом¹⁶. Опікувався справами ощадно-позичкових товариств Державний банк.

Ситуація змінилася з ухваленням у 1895 р. *“Положення про установи дрібного кредиту”*, за яким створювалися безпайові кооперативи – кредитні товариства. *“Положення”* дало можливість земствам активно займатися справою дрібного кредиту. Їм надавалося право контролю за діяльністю кооперативів, якщо останні одержували від нього позичку в основний капітал. Земство могло тепер призначати попечителів, здійснювати ревізії товариств. Бородаєвський відзначає посилення інтересу земств до кредитної кооперації на Всеросійському з'їзді представників ощадно-позичкових товариств (1898 р., Москва), Кустарному з'їзді земських діячів (1902 р., Петербург), але в більшій мірі з початком роботи Особливої наради щодо потреб сільськогосподарської промисловості. У 1902 р. на місцях створювалися відповідні губернські і повітові комітети, у складі яких було чимало земських діячів. Як зазначає Сергій Васильович, активний учасник цієї акції, навесні того ж року на засіданнях Особливої наради висловлювалися думки про цілковиту передачу земським інституціям на місцях опіки над кооперативами¹⁷. Права земств у справі розвитку кредитної кооперації у новому *“Положенні про установи дрібного кредиту”* (1904 р.) виявилися дещо скромнішими за ті, що пропонувалися на нараді. Так, земствам було надано право брати участь в губернських комітетах у справах

дрібного кредиту, створювати ощадно-позичкові і кредитні товариства та земські каси дрібного кредиту¹⁸.

Нарешті земства отримали право створювати власні установи дрібного кредиту. Бородаєвський докладно охарактеризував зразковий (типовий) статут земської каси дрібного кредиту, затверджений міністром фінансів 14 червня 1906 р., вказавши мету, структуру, функції, умови роботи, грошові кошти, район діяльності цих кас. Вчений показав динаміку зростання кількості цих земських інституцій з 1907 р., коли у Бессарабській губернії виникла перша каса, і до кінця 1916 р. Між іншим, друга земська каса з'явилася у м.Охтирка, звідки походив Бородаєвський. Особливо розвинутою мережа кас була у Бессарабській, Харківській, Чернігівській, Катеринославській, Уфимській та інших губерніях, де такі установи існували в кожному повіті¹⁹. Сергій Васильович публічно виступав за об'єднання та координацію діяльності земських кас і кооперативів. Так, на Всеросійському з'їзді діячів дрібного кредиту, що відбувся 1907 р. у Петербурзі, він запропонував створення Імперського (центрального) банку дрібного кредиту²⁰.

Сергій Васильович виділив три основні напрямки діяльності кас.

По-перше, ведення касами активних операцій виключно з кредитними кооперативами, особливо там, де ще не існувало кооперативних об'єднань. Земства 28 губерній відкрили і кредитували через земські каси кредитні товариства. До початку 1916 р. таких товариств було близько 1000. Найбільш активно у цій галузі, на думку Бородаєвського, діяли Київське, Подільське і Харківське земства.

По-друге, з інтенсивним розвитком союзів (спілок) кредитних кооперативів, які перебирали на себе функцію кредитування товариств, земства змушені були змінювати форми роботи з кооперативами. Щоб уникнути конкуренції із союзами кредитних товариств, деякі земства переносять центр своєї уваги на інші види кооперації - споживчі, сільськогосподарські, заготівельно-збутові, виробничі товариства.

По-третє, в останній період існування земств діяльність кас нагадує роботу земельних банків, тобто установ, призначених для кредитування не лише середніх і великих землевласників, але і для видачі позик самим земствам на їх видатки та постачання населенню меліоративних позичок²¹.

Бородаєвський зауважує, що в історії земських кас дрібного кредиту можна виділити певні етапи. Спочатку ці каси були бажаними для кредитних кооперативів, оскільки саме вони компенсували такий недолік у розвитку кооперації, як відсутність союзів кооперативів. Проте з появою кооперативних об'єднань земські каси певною мірою ставали для них конкурентами. Земства не були наполегливими й у справі створення власного об'єднуючого центру - центральної (всеросійської) земської каси, яка б могла бути корисною, принаймні, як регулятор грошових коштів земських кас. До речі, цьому питанню були присвячені окремі праці Бородаєвського²², а також професора О.М.Анциферова²³. З початком Першої світової війни, коли у земських касах збільшується вкладна операція і скорочується потреба селян у позичках, відбувається певна трансформація цих кредитних інституцій. Земські каси вдаються до зниження відсотків по вкладах, збільшення максимального розміру позички, здійснення посередницьких операцій, кредитування лише

колективних позичальників або навіть і самих земств, перетворюючись при цьому на міні-банки. Невдовзі після лютневої революції 1917 р. було прийнято закон “Про кооперативні товариства та їх союзи”, за яким зростала роль земств у справі розвитку кооперації. Після ліквідації губернських комітетів у справах дрібного кредиту їх функції по затвердженню статутів кредитних кооперативів тимчасово покладалися на земства. Проте через жовтневий переворот 1917 р. органи місцевого самоврядування майже не скористалися цим правом. Навпаки, із згортанням більшовиками товарно-грошових відносин земські каси дрібного кредиту, як і самі земства, почали занепадати, а на початку 1919 р. взагалі були ліквідовані. За інших умов, на думку Бородаєвського, вони могли бути надзвичайно корисними сільському господарству країни й особливо потребам кооперативного кредиту²⁴.

Отже, Сергій Васильович Бородаєвський розглядав проблему взаємовідносин земств і кооперативів на широкому тлі розвитку кооперації. Він, теоретик і практик кооперативного руху, державний діяч, який займався справами розвитку установ дрібного кредиту, в тому числі земських кас, кредитних кооперативів та їх союзів, визначив періодизацію, окремі аспекти і проблеми цих взаємовідносин та шляхи їх вирішення.

¹Васильчиков А.И. Мелкий кредит в России. - СПб., 1876; Соколовский П.А. Деятельность земств по устройству ссудо-сберегательных товариществ. - СПб., 1890; Гордеенко Е.С. Исторический обзор деятельности харьковских земских учреждений. - Х., 1891; Веселовский Б.Б. История земства: в 4 т. - Т.4. - СПб., 1911; Маслов С. Земство и его экономическая деятельность за 50 лет существования. 1864-1914. - М., 1914; Он же. Земство и кооперация. - М., 1916; Хижняков В.В. Кооперация и земство // Юбилейный земский сборник. 1864-1914. - СПб., 1914; Он же. Земство и кооперация. - М., 1918.

²Прокопович С.Н. Кооперативное движение в России. - СПб., 1903; Шевченко Е.П. Земство и кооперация. - Чернигов, 1910; Аncyферов А.Н. О желательном направлении деятельности земских касс мелкого кредита. - Х., 1912; Тотомиянц В.Ф. Кооперация в русской деревне. - М., 1912; Мавричев В.В. Согласование земских экономических мероприятий с деятельностью кооперативов, как органов местной самодеятельности населения. - СПб., 1913; Блиновский П.Я. Земство и кооперация. - Екатеринбург, 1913; Подольский И.М. Задачи земских и кооперативных учреждений в области “местных польз и нужд” (По трудам съездов и совещаний земских и кооперативных деятелей). - Пг., 1916; Хейсин М.Л. Исторический очерк кооперации России. - Пг., 1918; Меркулов А.В. Вопросы кооперативного движения в России. - Пг., 1918; Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні. - [Б. м.], 1925; Витанович І. Історія українського кооперативного руху. - Нью-Йорк, 1964.

³Марочко В.І. Українська селянська кооперация. Історико-теоретичний аспект (1861-1929 рр.) - К., 1995; Корелин А.П. Кооперативное законодательство в России и западный опыт // Отечественная история. - М., 1996. - №2. - С.180-189; Половец В.М. Кооперативний рух в Лівобережній Україні (1861-1917 рр.). - Чернігів, 1996; Він же. Земство Лівобережної України як осередок і провідник кооперативної ідеї (1861-1917 рр.) // Сіверянський літопис. - Чернігів, 2003. - №1. - С.98-105; Власенко В.М. Про відносини земства і кредитної кооперації в Чернігівській губернії // Там само. - 1996. - №4. - С.73-80; Він же. Проблема взаємовідносин земств і кооперації у працях І.М.Подольського // Сумська старовина. - 2004. - №№XIII-XIV. - С.67-73.

⁴Власенко В.М. Видатний український кооператор // Наука і суспільство. - К., 1995. - №№5-6. - С.11-13; Він же. Сергій Бородаєвський (1870-1942) // Українські кооператори. Історичні нариси. - Кн.1. - Львів, 1999. - С.201-210; Він же. До біографії В.Бородаєвського // Сумська старовина. - 1999. - №V-VI. - С.70-74; Бородаєвський // УСЕ Універсальний словник енциклопедія. - К., 2003. - С.162; Марочко В.І. Бородаєвський // Енциклопедія історії України. - Т.1. - К., 2003. - С.351; Власенко В.М. Бородаєвський // Сумщина в іменах: Енциклопедичний довідник. - Суми, 2003. - С.61; Він же. Бородаєвський // Енциклопедія Сучасної України. - Т.3. - К., 2004. - С.358.

⁵Бородаевский С. Незаконнорожденные в крестьянской среде // Русское богатство. - СПб., 1898. - №10. - С.235-251.

⁶Більш докладно про відомого кооператора, редактора журналів “Хроника мелкого кредита”, “Сплотчина” Олександра Олександровича Беретті див.: *Храневич К.* Александр Александрович Беретти // Записки Русского института сельско-хозяйственной кооперации в Праге. - Прага, 1929. - Кн. VI. - С. 48-79.

⁷Отчет о деятельности Отделения Комитета о сельских ссудо-сберегательных и промышленных товариществах, его 3-х отделов и книжного склада за 1915 г. // Вестник кооперации. - 1916. - Кн. 5. - С. 99.

⁸*Бородаевский С.* Где достать ремесленнику денег на хозяйственные нужды. - СПб., 1900; *Он же.* Сгидит populaire en Russie. - Paris, 1900; *Он же.* Международный конгресс по народному кредиту в Париже. - СПб., 1901; *Он же.* Мелкий народный кредит // Земледелец. - 1901. - №3-5; *Он же.* Указатель книг и статей о кооперации. - СПб., 1903.

⁹Сборник по мелкому кредиту (Законоположения, образцовые уставы, административные распоряжения, операционные правила, сенатские решения, практические советы и указания) / Сост. *Бородаевский С. В.* - 5-е изд., доп. и испр. - СПб., 1913. - 613 с.

¹⁰*Хижняков В. В.* Съезд деятелей по кустарной промышленности. III секция. Кредит и кооперация // Земское Дело. - СПб., 1910. - №6. - С. 468-469.

¹¹Труды Первого Всероссийского съезда деятелей по мелкому кредиту и сельско-хозяйственной кооперации в С.-Петербурге 11-16 марта 1912 г. - СПб., 1912. - С. 256-261; *В-он Л.* Всероссийский кооперативный съезд в Петербурге. Издание журнала “Наше дело”. - К., 1912. - С. 6, 14, 26, 35.

¹²*Бородаевский С. В.* Кооперация, земство и кустарная промышленность. - СПб., 1913. - С. 22-23, 27-28; *Е. О.* Всероссийский кустарный съезд // Хуторянин. - Полтава, 1913. - №13. - С. 476.

¹³Центральний державний архів вищих органів влади і органів державного управління України. - Ф. 3795. - Оп. 1. - Спр. 432. - Арк. 19.

¹⁴За підрахунками автора цієї статті у 1874 р. у 32 повітах 9 українських губерній відкрилося 106 товариств, з яких на Херсонську губернію припадало 58, Чернігівську - 16. У 1874 р. Чернігівське губернське земство надало 11 товариствам початкові позики на суму 15075 крб., 1883 р. воно виділило 27 товариствам такі позики на суму 34325 крб.

¹⁵*Бородаєвський С. В.* Історія кооперації. - Прага, 1924. - С. 274-275.

¹⁶Там само. - С. 276-277.

¹⁷Більш детально про це див.: *Бородаевский С. В.* Кооперации. Свод трудов местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности по 49 губерниям Европейской России. - СПб., 1904; *Он же.* Кредит. Свод трудов местных комитетов о нуждах сельскохозяйственной промышленности по 49 губерниям Европейской России. - СПб., 1904; *Он же.* Нужды мелкого кредита по мнению местных деятелей. - СПб., 1904.

¹⁸*Бородаєвський С. В.* Історія кооперації. - С. 278-279.

¹⁹Там само. - С. 279-280.

²⁰*Меркулов А. В.* Кооперативное движение в России. Московский Народный Банк // Вестник кооперации. - СПб., 1913. - Кн. 5. - С. 75.

²¹*Бородаєвський С. В.* Історія кооперації. - С. 280-282.

²²*Он же.* Областные управления и кооперация в Австрии // Вестник кооперации. - 1909. - Кн. 1. - С. 72-84.

²³*Анцыферов А. Н.* Мелкий кредит, его организация и значение в России. - X., 1902; *Он же.* Очерки по кооперации. Лекции и статьи. - М., 1915; *Он же.* Кооперативный кредит и кооперативные банки. - X., 1919.

²⁴*Бородаєвський С. В.* Історія кооперації. - С. 283-284.

The article is devoted to Serhiy Borodaevskiy - a theorist and expert of cooperation movement, statesman who examined the problems of mutual relations between zemstvos and cooperation societies against the background of cooperation development.

Отримано 17.08.2005.